

Roginer Oszkár

· Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
· Irodalomtudományi Doktori Iskola
· rogoxar@gmail.com

A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR IRODALOM ÉS A GEOKULTURÁLIS IDENTITÁS VISZONYA AZ ÖTVENES ÉVEKBEN (1951–1961) (III.)

*The Connection between Hungarian Literature in Vojvodina and
Geocultural Identity in the 1950s (1951–1961) (III)*

*Odnos između književnosti jugoslovenskih Mađara i geokulturalnog
identiteta u pedesetim godinama (1951–1961) (III)*

A tanulmány részeredményeket mutat fel egy nagyobb, az 1945 és 2010 közé helyezkedő időszakra kiterjedő kutatásból. Ez alkalommal a kollektív szubjektum ötvenes évekbeli topográfiájával foglalkozom azon terek alapján, amelyek a jugoszláviai magyar irodalomban megjelennek. Az érdekel, melyek azok a terek, amelyek az előző és rákövetkező időszakokhoz képest bekerültek az azonosulási hálóba, illetve kikerültek onnan, miként kerültek be újak a régiiek helyére, hogyan erősödött fel egyes terek használata, míg másikkal gyengültek. Az irodalmon egyrészt végigkövethetjük a kollektív identitás változásait, másrészt annak is tanúi lehetünk, hogy az miként hatott vissza rá. Az irodalom tárháza annak, hogy egy adott narratívába miként ágyazódik be a tenger, a folyók, a városok, a tájegységek, de egyúttal azt is látjuk, hogy a narratíva mit nem tartalmaz. A tanulmány egy közösségi identitás saját terének imaginációját, valamint annak elemekre bontását célozza meg. A kutatás a jugoszláviai magyar nyomtatott sajtóban megjelenő, irodalmi igényű szövegekre alapszik (dráma, líra, próza).

Kulcsszavak: jugoszláviai magyar irodalom, geokulturális identitás, ötvenes évek

A NAGYÍTÓ ALATT

„Most, amikor a Futaki úton jöttem, láttam,
amint tiszta új ruhában felszállt a belvárosi villamosra”¹

„s a Futaki úti parkból egy levelet
utánad visz a szél...”²

Lévn, hogy az irodalmi kifejezésformák megszaporoznak, hogy az írók több műfajban nyilvánulhatnak meg, és hogy a terjedelmükben felduzzadt sajtótermékekben egyre több hely jut egy-egy versnek vagy elbeszélésnek, nemritkán drámai szövegnek vagy hangjátéknak, a tér, amely megfogalmazásra kerül, is egyre aprólekosabb és részletesebb lesz. Ebben az esetben inkább a városokra és a nagyobb községekre, járási székhelyekre kell gondolnunk. A szövegekben Újvidék, Szabadka, Zenta utcái, terei, parkjai, hídjai, rakpartjai elevenednek meg: „Ez idő alatt a Halasi-úti akácfák alól egy feketeruhás fiatalember sétálgat elő s a kaszárnya sarkánál elfordul a gyakorlótér felé. [...] Északon pedig a Zorkagyár karcsú kéménye bontogatja bodor fűrtjeit, amelyeket lenge szél szór szét a házak fölött.”³ Az adott várossal azonosuló kollektív szubjektum térbeli lenyomata elmélyül. A szerkesztőségekbe érkező munkatársak, az általános térismeretben bízva nemritkán a város megnevezése nélkül csempészik be fokozatosan annak útjait, utcáit, köztereit az irodalomba. A felismerhetően újvidéki vagy szabadkai cselekmények, így legtöbb esetben meglehetősen pontosan címkézik a teret. Gál László például *Turgenyev utca 14.*⁴ címmel ír tárcanovellát, emellett több hosszabb elbeszélésének is a helyszíne ez alatt (esetenként a 13-as) a házszám alatt zajlik. Németh P. István pedig így kezdi egyik, a *Dolgozó*kra jellemző vegyes műfajú tárcáját: „A képviselőház kertjében rügyeznek a fák, a bulváron zöldell a fű és a Dunaparkban kidugta buksi kis fejét az első vadvirág.”⁵ Újvidék mikroterei a sajtóban közölt drámai dialógusokban is megjelennek. Mucsi József *Vendéglátás* című szomorújátékában így szól az após, miközben az újvidéki szállodákba tereli a résztvevőket: „Mit bámuljuk ezeket a falakat. Legjobb lesz, ha a Parkba megyünk, az mégis kedvesebb hely, mint a Putnik vagy a Vojvodina. (Fésülködés, rúzsozás, nyakkendő igazítás, a családi kör el)”⁶ Az Újvidéken játszódó cselekmények főhőse, vagy a városban bolyongó versek szubjektuma így megfordul a Duna-parkban, a rakparton, a Pétervárad-i várban, figyelemmel

¹ Brindza Károly: Testvérek = *Dolgozó*k, 1951. jún. 14.

² Almási Tibor: Az órát néztem = *7Nap*, 1961. márc. 10. 9.

³ Csépe Imre: Halálszakasz = *Magyar Szó*, 1958. jún. 29. 8.

⁴ Majtényi Mihály: Turgenyev utca 14. = *Magyar Szó*, 1955. ápr. 10. 4.

⁵ Németh P. István: A mi városunk = *Dolgozó*k, 1955. ápr. 19. 5.

⁶ Mucsi József: Vendéglátás = *Magyar Szó*, 1957. szept. 22. 2.

kíséri az akkor épülő sugárutat vagy a régi és új hidak kapcsán szól egyet s más. A városlakók, bár még nem annyira részletesen, mint a rákövetkező évtizedben, de már ekkor megnevezik a város főbb útvonalait, ugyanakkor a közös narratív topográfiának, a városrészek közül nem része, a még javában falusias Telep vagy a kiépülendő Limán helyén levő ingoványos erdő. A központtal és annak a közvetlen közelében levő városnegyedekkel találkozunk leginkább. A hatvanas és hetvenes évek Újvidékét majd csak a városba ekkor költöző korosztályok helyezik fel a térképre, amelyen bár még sok a vakfolt, sokkalta színesebb, mint a negyvenes években volt.

A lakosság mobilitásának és az államalakulaton belüli migrációnak köszönhetően egyre több valós tér tapasztalattal találkozunk. A negyvenes évek második felére jellemző sablonos és nagy valószínűséggel megrendelésre született verseket leváltják a személyes élményen alapuló, az adott város apró részleteit és a különféle utcák, parkok vagy akár egy-egy hely hangulatárnyalatait is magukba építő versek. Ezzel egy időben jelentősen csökken a rapszodikus, sokszor patetikán túlmutató hang is az irodalomból. A hosszú, talán túlságosan is a hatalmi nyomásgyakorlásnak megfelelni akaró, és a szocialista realizmus anti-individualista gyakorlatával szemben, az ötvenes években már a kisebb, dinamikusabb formáknak, rövidebb műfajoknak ad elsőbbséget a szerkesztéspolitikai (ez az ünnepi számokra természetesen kevésbé vonatkozik), Fehér Ferenc például ljubljanai benyomásairól így ír a *Szlovéniai képek* című versciklusában:

„Óváros,
Rozsdás kapuk, kaszárnyafalak –
ugy, ahogy Cankár szívével
örökbe ittmaradt.
Amott a Neboticsnik.⁷
A csucsát még nem ismered...
Csak azt látod, hogy festik
Az egyetemet”⁸

A lírai szubjektum végigvezeti az olvasót Szlovénia fővárosán, megengedi neki, hogy rácsodálkozzon az ismertetett épületekre, közökre, utakra. Az írók és költők többnyire azokról a terekről írnak, amelyek közel állnak hozzájuk, ahol születtek, ahol dolgoznak, esetleg egy látogatás alkalmával vagy egy hosszabb (egyetemi, katonai, hivatalos munkaköri) ottlétnek köszönhetően építik be saját írásaikon át a közösségi tér tapasztalatba. Debreczeni József így ír

⁷ Nebotičnik – ljubljanai felhőkarcoló.

⁸ Fehér Ferenc: *Lyublyana = Dolgozók*, 1956. aug. 14. 6.

Belgrádról vagy a Kalemegdánról, Németh István és Csépe Imre így mozognak Kishegyesen belül, de Zenta, Szabadka is megelevenedik a szövegekben. Nem mellékesek azok a tapasztalatok, amelyeket a diákok vagy egyetemi hallgatók, elsősorban zágrábi és belgrádi élményeikről küldenek a szerkesztőségi címekre. Leggyakrabban ebben az esetben is Szabadkával és Újvidékkel találkozunk, de nem sokkal marad el utánuk a többi tagköztársaság fővárosa sem, így Szarajevóra vagy a kosovói Prištinára⁹ ugyanúgy ráközelítenek, mint például Burány Béla Zágrábra:

*„Tavaszi este. A Vlaska utcán még zszibong a vasárnap,
villamos zúg, az emberek zajongva futnak,
s én úgy nézem ezt, föl, egész az égig,
mint rámában egy képet, amelyen én is rajta vagyok.”¹⁰*

Hasonló közvetlenséggel ír Debreczeni József^{11,12} is a szövetségi fővárosról. Belgrádot, annak egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen jelenidejűségével – Budapestnek mint motívumnak, szövegtérnek, irodalmi helyszínnek, azonosulási pontnak hangsúlyos múltidejűségével szemben –, valamint azokkal az utalásokkal, amelyek az építkezés, változás, odaköltözés narratív síkján valósulnak meg, egy olyan jövőképpel gazdagítják, amely a jugoszláviai magyar olvasóközönség szemében azt nagyvárossá teszi. Belgrád tematikai használat, irodalmi reprezentációja úgy építi be a közösségi azonosulási hálóba még a városon belüli mikrotereket is, mint az ország (vagy még annak a határait is túllépő) gazdasági, adminisztratív, politikai, oktatási, kulturális stb. origóját, amely szemben áll a vidék sokkalta kisebb léptékű tereivel és a már említett Budapesttel is. A negyvenes évek második és az ötvenes évek első felének Belgrádja így meglehetősen részletességgel van jelen. A sajtótermékek rendszeresen közölnek fényképeket, grafikákat, rajzokat a főváros különféle épületeiről és sugárútjairól, fontosságukat pedig az is kidomborítja, hogy ezeket sokszor regionális vagy világpolitikai eseményekhez kötik. Az irodalom pedig az évtized utolsó harmadáig arányosan jelen van ebben a képzetben. Belgrádnak így, a már ismertebb főbb útvonalai és két folyója mellett, egy nagyobb felbontású képét is megismerjük. A leginkább versekre és elbeszélésekre jellemző szinterek között parkokkal, rakpartokkal, jelentősebb épületekkel találkozhatunk.

⁹ Prishtina, Prishtinë – ma a Koszovói Köztársaság fővárosa.

¹⁰ Burány Béla: Halvány tavaszi révület = *Híd*, 1958. márc. 206.

¹¹ Debreczeni József: *Belgrád = Magyar Szó*, 1953. jan. 1. 10.

¹² Debreczeni József: Gimnazista a tavaszi Kalemegdánon = *Dolgozók*, 1958. nov. 15. 8.

„Összeborul öt-hat diák és öt-hat ősi dal fölött
a kosútnyáki tölgy
s egy poros, bácskai diófa.”¹³

Belgrád központi szerepének hangsúlyozása az ötvenes évek közepén kulminál. „– Most felmegyek a Hunyadi-emlékműhöz – gondolta keserűen – és leülök a padra. Vajon igazán Hunyadi emlékére emelték azt a kopott tornyot? Lehet, hogy nem is Hunyadi... Egy kis dombon állt a torony, alatta a Duna folydogált békésen, a fővárost lehetett látni. Beográdot, meg a háta mögött a zemuni temetőt is.”¹⁴ Az ötvenes évek második felétől viszont, Újvidék javára háttérbe szorulnak a belgrádi utalások. Ekkorra már Újvidék átveszi azt a központi helyet, amelyet Benedict Anderson a zarándokút céljának nevez¹⁵, és amely kulcsfontosságú szerepet tölt majd be abban a kétszintes közösségi azonosságutadatnak a kialakításában, amelynek egyik központjaként Belgrád, a másikként pedig Újvidék szerepel. Az ötvenes évek közepének még erősen központosított Jugoszláviájában az oktatási, adminisztratív, politikai, ipari döntéshozók vezető rétege a fővárosban összpontosul. Az évtized végére azonban a vajdasági és egyáltalán a magyar hivatalnokok, értelmiségiek, művészek az Újvidéken megmutatkozó új lehetőségek színhelyei felé gravitálnak. Útjaik végcélja Újvidék, és ahogy Anderson is kitér erre, útközben találkoznak, ösvényeik többször is metsződnek, szerepet is cserélnek, de a végcél és a hierarchia csúcsán levő pozíció, illetve a szakmai életrajz végső térbeli horizontja változatlanul Újvidék marad. A város ekkor foglalja el központi helyét abban a térben, amellyel a nyelvterületen belül élő közösség azonosul, valamint ez fogja többek között, a hatvanas évektől, azt az aprólékos Újvidék-mitológiát is eredményezni, amely Végel László, Tolnai Ottó, Ladik Katalin vagy Domonkos István életművét jellemzi, és amelynek már ebben a korban megvannak az előőrsei. „Most itt lakunk a Turgenyev utcában – költő nevét viseli az utca, a házszám meg: 13. Magasabb száma már nem lehetne, mert ez a szélső ház a külváros felé, bár maga a tizenhármas még belteleknek számít. Szóval itt vagyunk éppen a határon, mindössze egy utca van közöttünk.”¹⁶

Természetesen a vidék helységeinek mikrotereit is hasonló szempontok alapján közvetítik az azokkal azonosulni tudó olvasóközönségnek. Az írók, költők sok esetben gyermekkoruk helyszíneit keresik fel, azokra emlékeznek és oda térnek vissza, amikor hétköznapijaiktól szabadulni akarnak. Fehér Ferenc így sokszor Nagyfény és Topolya határát idézi fel verseiben.

¹³ Ács Károly: Gólya = *Híd*, 1952. júl–aug. 416.

¹⁴ Gál László: Boldog időkben = *Magyar Szó*, 1956. máj. 6. 6.

¹⁵ Vö. Anderson 1991. 53.

¹⁶ Majtényi Mihály: A külváros partján = *Híd*, 1954. máj–jún. 269.

*„Köröttem munkál a mély idő,
nyugodt nagy szemét rámveti:
a Betyár-völgy alján hallgatom
csendben osztódó sejtjeit.”¹⁷*

Közép-Bácska szántóföldjeinek kisléptékű leírásával találkozunk Fehér Ferenc mellett Csépe Imre, Németh István és Borús Erzsébet verseiben, elbeszéléseiben is. Ahogy az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején Újvidékre költöző fiatalokat lenyűgözte a város – majd, ahogy ez a város sajátos kozmoszá vált a hatvanas és hetvenes évek alatt –, sokan ragaszkodtak a már többé-kevésbé kanonizált írók közül ahhoz a milióhoz, amely szocializációjuk szempontjából elsődleges szerepet játszott. Az említett három szerző így nem szívesen lépett ki abból a lokális milióból, amelyet a Topolya, Kishegyes és Bajsa háromszöge biztosított számukra. „Lompos béres voltam én is, mint a többi társam, akikkel együtt koplaltuk át a napokat a határszéli Becker-tanyán, amely végével a szenttamási határnak farol, ott ahol egybeütközik három falu határvége.”¹⁸ Annak köszönhetően, hogy a három szerző szövegtereinek nagy része az említett három település vonzáskörében van, a szereplőket a lehető legaprólékosabban körülírt térben mozgatják. A szövegekben szinte megelevenednek előttünk a dülöutak, utcasarkok, keresztutcák, kálváriák, kutak, tanyák, árokpartok.

*„Szép, csipkés Kálvária-sor
Ugye üzentél értem?
Mögötted jaj, a temetőbe járnak
s te fenséggel fekszel a hegyen
a múltó idő szelében.*

*Te kedves, öreg bölcsőm,
Ti csöpp, kis parasztházak!...
Ráborulnék a Topolyai útra,
De már hamva sincs
A cipője nyomának”¹⁹*

Az évtized során, ehhez hasonlóan, egyre-másra emelkednek ki a különféle helyszínek az addig ismeretlen, névtelen, kaotikus térből, és lesznek részei annak a közös tudásnak és közösségileg eloszló öntudatnak, amelynek elemeiből lassan felépül a geokulturális identitás legapróbb részleteiből álló szintje.

¹⁷ Fehér Ferenc: Szelíd leszámolás = *Híd*, 1957. máj. 298.

¹⁸ Csépe Imre: Könnyecseppek a határdombon = *Híd*, 1954. ápr. 180.

¹⁹ Borús Erzsébet: Régi utcákon járok = *7Nap*, 1955. febr. 13. 8.

Belgrád, Zágráb, Újvidék, Szarajevó, de az olyan kisebb helységek helyszínei is, mint Topolya, Kishegyes vagy Zombor kidomborodnak és jelentéssel ruházódnak fel az olvasó szemében. Saját térré, augéi antropológiai helyé lesznek azáltal, hogy szervesen, valós élmények alapján írnak róluk. A fővárosok tekintetében ez azért szembetűnő – a negyvenes évek második feléhez képest –, mert a pusztá megnevezés mellett ettől az évtizedtől már kinagyítva is jelen vannak a közösségi azonosulási hálóban. Herceg János, a már emlegetett mozdulatlanságából a Zombortól nem messze levő bezdáni Duna-part egyik csárdáját, illetve az azt körülvevő erdőt építi be így elbeszélésébe ahhoz, hogy a cselekmény és a szereplők is a lehető legkisebb és legtömörebben körülírt helyen mozoghassanak. „Fönn a sebesfoki csárdánál még mindig keményen verték a tamburások a dalt, mivelhogy reggel óta mulatott Bakai Józsi, a vízimolnár.”²⁰

KÜLFÖLDÖN, ODAÁT

*„Mint mikor én horgásztam odafönn, Magyarországon,
a Tiszában, s rátekertem fenékszinegem végét csuklómra
– kezdte háryánoskodását Vörös.”²¹*

A jugoszláv testvériség–egység diskurzusa az ötvenes évekre már szinte teljességében felszívódik a köztudatban, és már a politikai hétköznapiakban is egy működőképes képletnek bizonyul. Az országhatárokon belül elhelyezkedő etnikumok így az államépítő projekt távlatából és már részben egymás szemében is olyannyira kiegyenlítődtek, hogy a közösségi szubjektum minden további nélkül megindulhat egy etnikailag semleges kulcs alapján az inkluzív összjugoszláv geokulturális identitás szervezkedésének irányába. Ami pusztán politikai program volt a negyvenes évek végéig, és csak felsőbb utasításra lendült be, immár többé-kevésbé automatizálódott és – többek között a terek használatából, megnevezéséből is láthatóan – egy kortársakkal osztott, közös állameszme részeként működik. Az automatizmus ellustulásával majd fokozatosan egy kétszintes azonosulási háló is előtérbe kerül, de az ötvenes és hatvanas évekre ez még nem jellemző annyira, mint a hetvenes és nyolcvanas évekre. A jugoszláviai magyar közösségi identitás szempontjából emellett nem mellékes, hogy ebben az évtizedben zárul le a Kárpát-medencében élő egyéb magyar közösségektől való leválás folyamata is. Az ötvenes években már egyértelmű minőségi különbség van a saját, etnikai ismérvektől szinte teljességében függetlenített jugoszláv tér és az olyan más magyar közösségek által lakott, országhatárokkal elválasztott terek között, mint Románia vagy Magyarország.

²⁰ Herceg János: Forgács = *7Nap*, 1952. jún. 13. 8.

²¹ Szirmai Károly: A néma zuhatag = *Híd*, 1954. ápr. 185.

*„A szokásos arányú, Kogutowitz-féle
iskolai térképen egy-két parasztujnyi
távolság választja el a Tiszát
attól a helytől, hol világra jöttem,
mégis előbb magoltatták be velem tanárain
Széchenyi folyamszabályozási tervét,
semmint a Tiszát megmutatták volna;
előbb láttam a Dunát Esztergomnál és Budapestenél,
a Szávát Bródnál és Zemunnál,
a tengert Rijékánál és Dubrovniknál,
semmint ezt a sírvavigadó nóták
és revíziós tankönyvek
maszlagába csomagolt álom-Tiszát
levetkőztethette volna pillantásom
a megismerés meztelenségére.”²²*

Magyarországot, a régebbi korok térbeli imaginációjával egyetemben kizárólag egy múltbeli közösségi identitás részeként kezelik. Az ötvenes évekre még nem jellemző az a hatvanas évek második felétől érvényes képlet, amely a magyarországi utazásokkal honosodik meg, és amelynek értelmében, egy időben és térben párhuzamos magyar kollektív szubjektum is létezik – még akkor sem, ha az nem sokban különbözik az ugyanígy szomszédos csehszlovák, német vagy szovjet társadalmi konstrukciótól. Az ötvenes években, ahogy az a negyvenes évek második felében is jellemző volt, a jelen idejű jugoszláviai magyar közösségi identitással párhuzamosan egy múlt idejű magyar közösségi identitás létezik. A kettő között csak annyiban van átfedés, hogy az idősebb korosztály, amely erről ír és ezzel azonosul, aktív részese volt mindkét kornak. Az ifjabb korosztály, amely majd a hatvanas évektől leváltja a háborús és háború előtti évek generációit, Magyarországra egy békés szomszédos államként fog tekinteni – ellentétben az előzőekkel, akik rendre agresszorként, viszályok ki-robantójaként és problémaforrásként tüntették fel, Debreczeni József esetében, minden bizonnyal jogosan, aki egyik rövid színművét a következő instrukcióval kezdi. „Történik Horthyországban, a harmincas évek derekán, valamivel az első zsidótörvény és a második világháború kitörése előtt. – Késő, decemberi este. Felismerhető pesti utcarészlet. Középen gesztenyéskofa sátra. Hull a hó. Alkalmi párocska jön.”²³

²² Fehér Ferenc: Tiszaparti vallomások = *Híd*, 1957. szept. 695.

²³ Debreczeni József: Gesztenye = *7Nap*, 1952. okt. 5. 8.

Gál László ehhez hasonlóan, az életmű többi versére is jellemző módon ír Magyarországról. Az irodalomban közvetített kommunikációs emlékezet magyar közösségi identitásában Szeged, Budapest, Vác, Esztergom nemcsak megnevezett városként jelenik meg, hanem esetenként a közterekre, utcákra, rakpartokra is ráközelítenek. Időbelileg viszont vagy a Monarchia boldog békeidejébe vannak beágyazva – legtöbbször egy kizsákmányolt ipari munkás, zsellér vagy diák szemszögéből –, vagy, ahogy Gál Lászlónál is, a második világháború éveibe, katonaként. A két világháború közötti és az ötvenes évekbeli Magyarország, ebben a korban ilyen értelemben, jóllehet nem is létezik.

*„Zizegtek a lábunk alatt
gyilkos, véres üzenetek.
Álmaimban, néha-néha,
még Szegeden menetelek.*

[...]

*Álmaimban most is néha
ott, Szegeden menetelek.
S velem dobognak az utcán
kit szerettem, kik szerettek.*

[...]

*Be jó, hogy a szív megújul.
Be jó, hogy az ember feled.
Csak az álom... néha-néha
még Szegeden menetelek.”²⁴*

Ugyanebben a *Híd*-számban néhány oldallal lejjebb Laták István szintén ebbe a narratívába illeszti hőseit, és bár az évtized utolsó harmadában elmozdulás tapasztalható, valójában csak a hatvanas évek közepétől, az ismételt átutazások és felélénkülő kulturális kapcsolatok következtében változik meg az a kép, amelyet a negyvenes években alakítottak ki, és amelytől az ötvenes években sem lehet eltérni. Ez a tendencia egyrészt a geokulturális identitás öncenzúrájára is vall, másrészt pedig hűen tükrözi azt a mozdulatlanságot, amelynek izoláltságát csak a hatvanas évek külföld felé irányuló tekintete tesz valóban láthatóvá. Ebben az évtizedben viszont, Magyarországot (esetenként a benne levő Bácskával) mint cselekményi teret, csak egyféle módon lehet reprezentálni. „Nős ember, a felesége szerb, született Pávsics Miléva. Gyermeük nincs. Még

²⁴ Gál László: Tíz éve már = *Híd*, 1954. okt–nov–dec. 451.

egy magyarországi tanítónő is a házban lakik, Bátki Olga. Kovácsné, a tanár felesége banktisztviselő volt, jelenleg állásnélküli, csak a férje keres, az is szerényen. Ugyanis – bár magyar ember – szerb felesége miatt nem a legnagyobb örömmel tűrik meg az iskolában. Földrajz-történelem-szakos Kovács, de a földrajz és a történelem nagyon kényes nemzeti tantárgy a magyar megszállás alatt Bácskában, s ezért Kovács szerb nyelvet tanít a gimnázium alsó osztályaiban. Ez a szerb nyelvtanítás csak arra szolgál, hogy a szerb iskolákban neveledett diákokat a »Magyar királyi« ideálok megértéséhez vigye közel.”²⁵

Trieszt esete az ötvenes évek közepére szintén nyugvópontra ér. Az USA és Nagy-Britannia támogatásával, 1954. október 5-én aláírt megállapodás értelmében maga a város olasz, míg annak környezete jugoszláv kézre került. Az ötvenes évek Triesztje ebben az évtizedben így már nem mutat olyan egyoldalú képet, mint azelőtt. Az egyezmény előtti években, ahogy a negyvenes években is, még javában íródnak olyan versek, amelyek a kellő oldalra kellene, hogy állítsák a lakosságot, illetve – paradox módon – az egyre inkább a nyugati világhoz közeledő és annak függőségében álló ország polgárait a nagytőke, nagyhatalmi érdekek és az imperializmus ellen hangolják. A negyvenes évekből örökölt konfliktusnak ehhez mért szókincse, műfaji kötöttsége (általában vers) és a szocialista realizmus által szabályozott zsánerképei vannak. Triesztet ekkor még az oda elsőként bevonuló jugoszláv hadierő partizánmitológiájának narratívájába kellett beágyazni. A közösségi szubjektum felé közvetített kép pedig így rendre az ott élő elnyomott délszlávokat, a kapitalizmus igájában szenvedő munkásokat és a szabadságról álmodozó proletárokat mutatja.

*„Árad mint világra béke-csatánk
s világra sem nézünk kegyelemmel,
ha bánt: kezünkben ébred a fegyver,
öl, véd s szabad marad Népünk, Hazánk!
Szabad marad hazánk népe!
Ezt üzenjük mi Triesztbe.”²⁶*

Hasonlóan harcos üzenetet küld Gál László is Trieszt kapcsán a kapitalista világnak ugyanabban az évben, amikor – egyéb nyugati juttatások mellett – Jugoszlávia államadosságának jó részét az Egyesült Amerikai Államok fedezi.²⁷ A térbeli imagináció minél teljesebb hatása érdekében a *Híd*-ban közölt vers után

²⁵ Laták István: Havas januári est = *Híd*, 1954. okt–nov–dec. 458.

²⁶ Urbán János: Üzenet Triesztbe = *7Nap*, 1953. okt. 11. 7.

²⁷ Vö. Tony Judt 2006. 205.

egy tiltakozás is megjelenik.²⁸ A Tiltakozásban a szerző „Jugoszlávia többi népével” egyetemben foglal állást „szocialista hazánk” ügyében.

*„Keserű énekünk benneteket vádol:
Ez a barátotok? Madarat – tolláról!
De ha százszor kérdik, százszor válaszoljuk:
a tiétek nem kell, miénket nem adjuk –
Triesztet nem adjuk!”²⁹*

Az ötvenes évek második felében, az erre irányuló szerkesztéspolitikai nyomás megszüntével, nem találkozunk ilyen, vagy ezekhez hasonló szövegekkel. A geopolitikai valóság megváltozásával a geokulturális igény is módosult, és így Trieszt egy rövid időre teljesen eltűnik a jugoszláviai magyar irodalomból. A város majd csak a hatvanas években kerül vissza újra az azonosulási háló egyik perifériális regiszterébe, de már úgy, mint az egyik első nyugati város a határ túloldalán, ahol a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek Triesztje már egy merőben más tér jelentéseivel ruzházódik fel. Az *Új Symposion* első korosztályának a város már a fogyasztói társadalom, a nyugati tömegkultúra és a csempészárúk antropológiai terének szerepét tölti be az irodalomban és az életben egyaránt. Az évtized első felében viszont, a közösségi térbeli imaginációba beleerőszakolt Triesztről még csakis egy módon szabad megszólalni.

*„Itt porból támad a szürkület és koromból van az este
A házsor részegen bokáz, sziréna húzza
S a sarkon hirdetmény tudatja szárazon,
Hogy elsejétől drágább lett a lóhús.*

²⁸ „A Vajdasági Magyar Kultúrtaács 1953. október 19-én tartott plenáris ülésén legmélyebb felháborodással elítélte az egyoldalú angol–amerikai döntést a TSZT »A« övezetének Olaszország javára való jogtalan átengedése ügyében. Ebben Olaszország ellenünk irányuló agressziójának első lépését látjuk, amit csak megerősítenek az olasz képviselőházban azóta elhangzott nyilatkozatok és az olasz sajtó uszító cikkei. Jugoszlávia népei nem azért adták vérüket az elmúlt háborúban, a szövetségesek ügyéért is, hogy az idő kerekét vissza lehessen fordítani s hogy Olaszországot – Hitler és Mussolini fasiszta tömbjének háborús pillérét – most megjutalmazzák, Jugoszlávia népeinek kárára Trieszttel, amelynek háterszága mindig délszláv föld volt s amely a történelemben – az első világháború utáni idők rövid, de erőszakos és véres szakaszát kivéve – mindig a közép és délkelet európai államok kikötője volt. A vajdasági magyarság, együttérezve hazánk többi népével – mély sérelemnek, fájó igazságtalanságnak találja ezt a rólunk, nélkülünk való döntést és tiltakozásának a világ nyilvánossága előtt is hangot ad. Elvászthatatlanok vagyunk ebben a kérdésben is Jugoszlávia többi népétől és készen állunk megvédésére mindent megtenni, ha kell életünket áldozni szocialista hazánk ügyéért.” (*Híd*, 1953. szept–okt. 558.)

²⁹ Gál László: Magánlevél a gazdag Amerikába = *Híd*, 1953. szept–okt. 557.

[...]

*A kismoziban leszállított helyárák;
Garry Cooper úr este megigézi a külvárost
A munkanélküli vörösre sírja tenyerét az elragadtatástól:
Győz az igazság pusztul a gaz sheriff.”³⁰*

A szintén a negyvenes évekből örökölt és ugyanolyan módon fokozatosan csökkenő, majd az évtized végére szinte teljesen eltűnő tér, a koncentrációs és fogolytáborok világa. A *Magyar Szó* például, 1953. március 22-én közli annak az Ismeretlennek a versét, aki azt a vajdasági politikai foglyok sátorlajújhelyi lázadása után írt, és bár maga a szöveg nem tartalmaz helységnevet, Sátorlajújhely is felkerült arra a térképre, amelyet a közösség felé közvetített a sajtó. A memoárirodalomhoz sorolható, többnyire prózai alkotások elsősorban Kvazimodo (Quasimodo) Braun István, Szimin (Simin) Bosán (Boschán) Magda és Debreczeni József nevéhez fűződnek. Kvazimodo Braun István szépirodalmi témáinak legjava ezen a tapasztalaton alapszik; ilyen művek például a *Gyilkosság Ajkán*³¹, a *Maréknyi por*³² vagy a *kaméleon*.³³ Ezek – bár egyetlen életművön belül túlsúlyban vannak, és nagy általánosságban csak néhányuknál fordulnak elő (azoknál, akik megírták a koncentrációs táborokat) – elsősorban annak a korosztályi emlékezetnek a példái, amely a hatvanas évekig uralta a közsférát, és annak szinte minden elemére rányomta a bélyegét. Azután viszont – bár tiszteletben tartották őket – ezek a terek már csak az oktatás és a különféle kulturális megnyilatkozások útján kerülhettek bele a fiatalok térbeli azonosulási hálójába. Ugyanakkor, pontosan ezáltal anakronisztikussá, idejétmúlttá váltak és a közösségi identitás szempontjából olyannyira nehezen elcsúsztathatóvá, hogy a fiatalabb korosztályoknak a külföldi helyszínek ilyen jellegű címkézése már nem sokat jelentett. A hatvanas évek mozgásszabadsága, a jugoszláv állampolgárok külföldi tapasztalatai és a külföldiek megtapasztalása belföldön (pl. német turisták az Adrián) túlságosan nagy különbségként jelent meg ahhoz, hogy az második világháborús narratívákkal már megmagyarázható legyen. A KZ-ek világa az ötvenes években, bár időről időre felbukkan, inkább már egy előző, letűnőfélben levő korosztály azonosulási hálójához tartozik. A közösségi térbeli imagináció szempontjából, ennek ellenére fontos szerepet tölt be Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau vagy Bor, amelyek az élmények szín-

³⁰ Debreczeni József: Gyárnegyed Triesztben = *Magyar Szó*, 1953. dec. 6. 11.

³¹ Kvazimodo Braun István: *Gyilkosság Ajkán* = *7Nap*, 1952. aug. 10. 6.

³² Kvazimodo Braun István: *Maréknyi por* = *Híd*, 1952. nov. 640.

³³ Kvazimodo Braun István: *A kaméleon* = *7Nap*, 1961. ápr. 28.

tereiként nemcsak a generációs, hanem az oktatás- és kultúrpolitikai programok révén a kulturális emlékezetbe is beleivódtak. „Senki nem kérdezte, senki nem mondta, de nem is kellett: a bóri rézbányákból jönnek, hírük már jóval előbb itt járt, ez maradt meg a hatezerből Bórtól Mohácsig.”³⁴

A helyszínek milyensége, reprezentációs részletessége, a körülöttük elhelyezkedő terekbe való beágyazottságuk a negyvenes évekhez képest nem változott. Ezeknek a színtereknek pontos helyük van a közösségi emlékezetben, amelyben meghatározott módon pozicionálódnak, és az elbeszéléstechnikák is a negyvenes évekhez képest változatlanok maradnak. A közösségi azonosulási hálóban elhelyezett tájékoztató pontok áthagyományozását láthatjuk a korban. Az írók már nem kizárólag a kortársaknak és szemtanúknak írnak, hanem már azoknak is, akik a második világháború ezen mozzanatának nem voltak elszenvedői. A terekhez, a hozzájuk kapcsolódó eseményekhez így több esetben is magyarázatot, beékelést ismertetőt kell szűrni, és bár az ezekhez a helyszínekhez köthető események részei a közösségi identitásnak, az írók tudatában vannak annak, hogy a terekkel – illetve azok ideológiai és történeti töltetével – azonosuló olvasónak nem feltétlenül magától értetődő mindaz, ami néhány évvel azelőtt még megkérdőjelezhetetlen volt. Simin Boschán Magda a *Híd*-ban, 1957-ben közölt *Asszonyok útja* című részletéhez a szerkesztő a következő életrajzi adatot tartja szükségesnek: „Simin-Boschan Magda a második világháborúban internált vajdasági nők útjáról írott krónikájából vettük e részletet. A könyv »Vajdaság a harcokban« című sorozatban kerül kiadásra.”³⁵ Majd így folytatódik. „Az illúziók lassan szertefoszlottak. Nem remélhettük többé, hogy így békében eléledgelhetünk tavaszig. Újévre Bergenben kaptunk először és utoljára három főttkrumplit, elég ízletes mártással leöntve. Már a következő napokon rohamosan romlott az élelmezés.”³⁶

Az ezekhez a terekhez tartozó rögzült látásmód azon tünete, hogy önmagát lehetetleníti el, és hogy bár része a geokulturális identitásnak, annak bizonyítása mégis anakronisztikusnak tűnik, illetve az, hogy új szövegeket ilyen tematikával, autentikus frissességgel egyre nehezebb írni, bizonyítja az is, hogy pl. Lőrinc Péter már 1951-ben régi verseket közöl. Jelzésértékű az is, hogy a versek elé és közé magyarázatot érez szükségesnek iktatni, és hogy a háború alatt írt verseknek, emblematisz módon *Beszélgetések egy árnyképpel*³⁷ címet adja. A zömében szerbiai, magyarországi és németországi táborok színterei tehát önmagukat számolják fel az évtized során. Miután beépültek az új haza létrejöttének

³⁴ Kvazimodo Braun István: Könnyelmű fráter = *Híd*, 1953. jún–júl. 414.

³⁵ Simin Boschán Magda: *Asszonyok útja* = *Híd*, 1957. szept. 730.

³⁶ Uo.

³⁷ Lőrinc Péter: *Beszélgetések egy árnyképpel* = *Híd*, 1951. jún–júl. 401.

egyik narratív szála, illetve a közösségi azonosulási háló egyik aspektusaként, valamint elfoglalván a neki kijelölt és általa kanonizált helyet ebben a mitológiai keretben, a táborok világa el is tűnik az irodalomból. Az irodalompolitika ilyen értelemben az ötvenes évek második felétől másfelé orientálódik, átadván helyét a mnemotechnikai folyamatok gyakorlati oldalát az állam oktatási és egyéb kulturális megbízottjainak. A hatvanas évektől másrészt már olyanok lépnek színre a közszférában és veszik fokozatosan át az előzőek helyét, akiknek elsődleges szocializációs élményük már nem a népfelszabadító háború harcainhoz és a koncentrációs vagy haláltáborok világához kötődik. Maga a váltás az ötvenes évek utolsó harmadában zajlik, és bár Debreczeni *Hideg krematórium* című regénye csak 1975-ben kapja meg a Híd Irodalmi Díjat, ez már inkább egy emlékeztető visszacsatolás, semmint a kortársak valósága. Előfordulnak, természetesen, később is ilyen tematikájú szövegek, viszont ritkaságszámba mennek. Kvazimodo Braun István például 1960-ban kiadott, vegyes tartalmú, krónikák műfajmeghatározás alatt futó kötetéből való a *Híd*-ban és *7Nap*-ban is közölt idézet. „1945 májusában, alig harminc-egyven nap leforgása alatt, másodszer voltam Eberauban. És ami a legérdekesebb, mikor április elején útnak indult az egész koncentrációs tábor, biztos voltam benne, hogy ide még visszajövök. Vissza kellett jönnöm Eberaubá, mert ez a falu adósunk volt egy titokkal. Mint utólag kitűnt: ötezren indultunk el, kilencvenen maradtunk életben és hatan tartottuk meg a fogadalmat: megoldani az eberauai titkot. Hogy hol van Eberau? Én sem az iskolában tanultam meg ezt a nevet. Eberau kis falu az osztrák–magyar határon Burgenland szélén. Akkora körülbelül, mint, mondjuk, Bácskában Csantavér. Körülbelül olyan is.”³⁸

A *Kilátó* és a *Symposion* melléklet megjelenése nem csupán egy korosztály felbukkanása a kulturális mezőben, hanem egy olyan új látásmódnak a kanonizáló elfogadása, amely már néhány éve elszórtan jelen volt a sajtóban és a vitaszta-
lok körül egyaránt. Ez a korosztály már beleszületett abba a geokulturális identitásba, amelyet az előzőek kiépítendőnek éltek meg, és csak kronológiailag rendeltek az előző, részben felszámolt térbeli imagináció és közösségi azonosulási hálók mellé. Az alapvető különbség a cenzúra előtti és utáni irodalom között, hogy míg a negyvenes és ötvenes évek jugoszláviai magyar irodalma a tegnapról szólt, a hatvanas évektől már szinte kizárólag egy olyan témavilággal találkozunk, amely a kiterjesztett és időtlen mával foglalkozik. Az azonosulásra váró helyszínek pedig ehhez igazodnak. A hatvanas évek térbeli imaginációja inkább a már létező, jelenkori geokulturális identitással és kevésbé egy azonosulási háló múltbéli tereinek átcímkezésével, törlésével és hangsúlyainak áthelyezésével foglalkozik. „Ezerkilencszáznegyvenháromban Rownóban kö-

³⁸ Kvazimodo Braun István: Tar gallyon négy kereszt = *7Nap*, 1960. okt. 30. 9.

szöntött rám, feketepontos munkaszolgálatosra a karácsony. Tisztán a véletlen szüleménye, hogy engem, fegyencet, megtűrték a garázsban negyvenöt zsidó munkaszolgálatos között, ahol mint mechanikus dolgoztam azokon a haldokló kocsikon, amelyek akkor már két éve csak nyugat felé vánszoroghattak, biztos tudatában a bukott háborúnak.”³⁹

ÖSSZEGZÉS

Az ötvenes évek geokulturális identitása elsősorban abban különbözik a negyvenes évek második felének és a hatvanas évek közösségi azonosulási hálójától, hogy részletesebb. Az utazás adta lehetőségek, a fokozódó gazdasági jólét, a katonaevek és a munka által lehetővé tett belföldi mobilitás egyik mellékterméke az, hogy az állampolgárok megismerték azt, amit az uralkodó elit saját térként azonosulásra kijelölt. A sokkal kisebb arányban jelen levő, és a szocialista realizmus esztétikai elveinek eleget tevő politikai költészet plakátszerű terei helyett valós tértapasztalatokkal van dolgunk. Az elszórtan és szinte sematikusan reprezentált városok, valamint a közhelyszerűen megjelenített hegyek, szigetek, folyók helyett részletes leírásokat találunk. Az írók, költők megjárják azokat a városokat, amelyekről azelőtt úgy írtak, hogy nagy valószínűséggel csak képről ismerhették azokat. Ráközelítenek az egyes terekre, utcákra, leírják az ottani embereket, a ruhájukat, étkeiket, szokásaikat. A hegyek és folyók képei nem a légüres, steril térből bukkannak elő, hanem szerves kötődések részeként jelennek meg, és a reprezentáció tartalmazza az odavezető utat, a környező településeket, táját is. Ebben a korban sokkal több azonosulási csomópont jelenik meg, mint az előző időszakban, és szinte összefüggő imaginációként – egymástól függő viszonyok hálózataként – formálódik meg. Másodsorban már ebben a korban halványan felszínre kerül az a tendencia, amely a hatvanas és hetvenes években megkülönböztető jelleget ölt, és többek között előremutat azok felé az események felé, amelyek a térbeli azonosulást az etnikailag kódolt tájegységhez kötötték. Ilyen értelemben egy olyan kétszintű azonosulási hálóval van dolgunk, amelynek egyik síkja Jugoszlávia egészét, míg a másik az etnikum vagy a nyelv (adott esetben a magyar) életterének síkját fedte. Ennek tünetszerű jelenléte viszont csak a következő évtizedekre jellemző, kiteljesedése pedig a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulójára tehető. Harmadsorban ez azon évtized, amely során a közösségi azonosulási háló nyugvópontra jutott. Az ötvenes évekre lezárultak a területigénylések, Sztálin halála után felfrissültek a Szovjetunióval ápoltságok, kialakult a Kárpát-medence egyéb magyar közösségeivel ápoltságok alapképlete, valamint Kelet és Nyugat között már a széle-

³⁹ Lukács Gyula: Karácsony Rownóban = *Híd*, 1953. feb. 104.

sebb néprétegek szemében is kontextualizálódott geopolitikailag az az ország, amelyet állampolgárokként belaktak. A közös jugoszláv geokulturális identitás kialakítása terén, ilyen értelemben az ötvenes években valósul meg az, amit a negyvenes években előirányoztak, és amit a közzsférában addig legfeljebb csak szimulálni tudtak – területi, ideológiai, társadalmi szempontból egyaránt.

IRODALOM

- ANDERSON, Benedict 1991. *Imagined Communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London–New York
- ASSMANN, Jan 2004. *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest
- AUGÉ, Marc 2005. *Nemesta*. Beograd
- BACHELARD, Gaston 2011. *A tér poétikája*. Budapest
- ELIADE, Mircea 2009. *A szent és a profán: a vallási lényegről*. Budapest
- FOUCAULT, Michel: *Más terekről: Heterotópiák*. (A letöltés ideje: 2011. 2. 11.)
<http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=253>
- GELLNER, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca–New York
- GYÁNI Gábor 2010. A tér nemzetesítése: elsajátítás és kisajátítás = *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 2010. 1–2. 239–257.
- JUDT, Tony 2006. *Die Geschichte Europas seit dem Zweitem Weltkrieg*. Bonn
- KAEUBLE, Hartmut 2007. *Sozialgeschichte Europas – 1945 bis zur Gegenwart*. Bonn
- KALAPIS Zoltán 1994. *A Magyar Szó fél évszázada*. Újvidék
- KALAPIS Zoltán 2007. *A Forum nyomda fél évszázada*. Újvidék
- LATIFIĆ, Ibrahim 1997. *Jugoslavija 1945–1990 (razvoj privrede i društvenih djelatnosti)*. Beograd
- LEFEBVRE, Henri 1991. *The Production of Space*. Oxford
- MAJOR Nándor 2011. *Kényszerhelyzetben árnyalatokért*. Újvidék
- MAJOR Nándor 2013. *Egy állameszme tündöklése és bukása*. Újvidék
- NÉMETH Ferenc: *Irodalom és irodalompolitika az Ifjúság című lapban (1945–1964)*, kézirat
- SMITH, Anthony D. 1991. *National Identity*. London
- TOMÁN László 1986. A Szép Szó élő irodalmi szemle 1956–1958. Emlékezés és adatok = *Létünk* 6. 925–930.
- VAJDA Gábor 2006. *Remény a megfélemlítésben 1. A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1945–1972)*. Szabadka
- VÉKÁS János 2011. *Magyarok a Vajdaságban, 1944–1954*. Zenta
- VÉKÁS János 2012. *Magyarok a Vajdaságban, 1955–1959*. Zenta
- VÉKÁS János 2013. *Magyarok a Vajdaságban, 1960–1964*. Zenta

The Connection between Hungarian Literature in Vojvodina and Geocultural Identity in the 1950s (1951–1961)

At the conference, I intend to present a prospective chapter of my PhD paper. In this regard, the study brings partial results from a larger study covering the period from 1945 to 2010. At this point, I am looking into the topography

of collective subject of the 1950s based on the areas appearing in Yugoslavian Hungarian literature. I take insight into the question which are the areas which, in relation to the previous and the following periods, entered the identification web and which were excluded, how new ones got included instead of the old ones, how certain areas strengthened while others weakened. Through literature, we can follow the changes of collective identity, on one hand, while on the other we can witness how it reflected back onto it. Literature is a storeroom of the facts how the sea, rivers, towns, regions get embedded into a narrative, but at the same time we also observe what the narrative does not contain. The study targets the imagination of the collective identity of an area and its deconstruction into elements. The research is based on literary texts (drama, poetry, prose) published in the Yugoslav Hungarian printed media.

Keywords: Yugoslav Hungarian literature, geocultural identity, 1950s

Odnos između književnosti jugoslovenskih Mađara i geokulturalnog identiteta u pedesetim godinama (1951–1961)

U studiji prezentujem jedno poglavlje iz svoje doktorske disertacije u pripremi. Studija u tom smislu prikazuje delimične rezultate jednog obimnijeg istraživanja, koje se odnosi na period između 1945. i 2010. godine. Ovom prilikom ću da se bavim topografijom kolektivnog subjekta pedesetih godina, na osnovu prostora koji se pojavljuju u književnosti jugoslovenskih Mađara. Interesuje me koji su prostori u odnosu na prethodni i naredni period dospeli u identifikacionu mrežu, odnosno ispali iz nje, kako su novi prostori zauzimali mesto starih, na koji način se pojačavala upotreba nekih prostora, dok je u slučaju drugih slabila. Kroz književnost, s jedne strane možemo da pratimo promene kolektivnog identiteta, dok s druge možemo biti svedoci i delovanja povratne sprege, tj. uticaja kolektivnog identiteta na tokove književnosti. Književnost služi brojnim primerima za to kako se u određene narative ugrađuju more, reke, gradovi, regioni, ali se ujedno može videti i ono čega u narativu nema. Studija je usmerena na osmišljavanje sopstvenog prostora kolektivnog identiteta, kao i na rastavljanje tog prostora na elemente. Istraživanje se bazira na tekstovima sa literarnom težnjom (drama, lira, proza) koji su publikovani u štampi jugoslovenskih Mađara.

Ključne reči: književnost jugoslovenskih Mađara, geokulturalni identitet, pedesete godine

Beérkezés időpontja: 2014. 03. 12.

Közlésre elfogadva: 2014. 05. 11.